

УДК 159.923.2+ 159.922.27+316.4.063+316.62

Н. Є. Доній

Чернігівського державного інституту
економіки та управління**КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ
СОЦІАЛЬНОЇ ДЕВІТАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ**

В науковому дискурсі все частіше звучать голоси щодо невирішуваності проблеми соціального виживання людства та збільшення кількості осіб, які, розчарувавшись в нестабільному соціальному просторі, дезертирували з нього. Втома індивідів від перманентної кризи ідентичності, згідно з авторською позицією, є контекстом для появи особистостей, орієнтованих на соціальну девіталізацію як форму поведінки.

Ключові слова: ідентичність, криза ідентичності, соціальний простір, соціальна девіталізація, аномія.

Модерн – це доба самопрезентованого часу, самозобов’язаного собі утворюватися в якості «нового», «сучасного», й такого, що постійно запитує наскільки те, що ним вивержено, є новим. Модерн, за природою, не є пасивним станом «зараз життя», а є проектом, що має бути реалізований. Відтак, характерною рисою Першого та Другого Модерну стає перебування в постійному сумніві, стані стурбованості та запитанні. Цілком закономірно, що й людина, як частинка суспільства, заражена цим станом і, повсякчасно сумніваючись в своєму існуванні, запитує про себе й про основи власних дій, перетворюючи процес запитання на найважливішу потребу та втомливо-вбивчу процедуру.

Реалізація проекту Модерну та паралельне становлення масового (індустріального) суспільства спричинили втрату індивідами відчуття приналежності до традиційних соціальних груп. В традиційному суспільстві ідентичність була обумовленою й розумілася як стабільна, непорушна консервативна структура, що представляла собою набір послідовно заміщуючих одна одну психовікових характеристик. Ці характеристики мали чіткі соціальні «мітки» й були результатом ініціації. Постійне запитання стало початком кінця – кінця чітких орієнтирів ідентифікації, бо індивід традиційного суспільства звик розуміти власне життя як невинуватке та таке, що має зовнішньо-привнесений план. Втрата зв’язку з традиційною групою дала сигнал для початку кризи ідентичності.

Отже, ідентифікація перетворилася на проблему через соціальні зміни XIX–XX ст., що різко зламали попередні механізми формування ідентичності, породивши вакуум самототожності та усвідомлення сенсу себе. Відтак, в соціальному просторі заявила про себе потреба в нетрадиційних механізмах вироблення ідентифікації та інше розуміння ідентичності. Тому, логічно, що в XX ст. проблема ідентичності, особливо через її тісну

поєднанність з майже усіма сферами та елементами соціального життя, постала як одна з центральних в дослідженнях представників різних наукових сфер.

В психології ідентичність розуміється як один з найважливіших елементів структури особистості людини та досліджуються психічні механізми процесу (А. Адлер, Е. Еріксон, Г. Саллівен, З. Фройд, Е. Фромм, К. Хорні, Л. Шнейдер, М. Ярошевський та ін.). В соціології розвиток проблематики ідентичності пов'язали з поняттями «роль», «соціалізація», «референтна група» і це знайшло відображення в працях П. Бергера, П. Бурдьє, І. Гоффмана, Р. Мертон, Р. Тернера, Т. Лукмана та ін.

Дослідження ідентичності в філософії пов'язано з дискурсом буття та з розвитком категорії «індивідуальність». Дискурс індивідуальності проходить червоною лінією в філософській рефлексії та виразно простежується в працях Д. Локка, Г. В. Лейбніца, Й. Г. Фіхте, В. Гумбольдта, С. К'єркегора та ін. Проблематика аутентичності ідентичності була актуальною для представників філософії життя (А. Бергсон, В. Дільтей, Г. Зіммель, Ф. Ніцше, М. Шелер та ін.). Ідентичність й проблема кризи ідентичності осмислюються як результат культури пізнього Модерна в дослідженнях І. Кона, К. Поппера, С. Хантінгтона, В. Хесле, М. Хренова. Просторово-часовий та комунікативний аспекти ідентифікації розробляються в працях Ж. Бодрийяра, Дж. Ваттімо, Ж. Делеза, Ф. Гваттарі, Е. Гідденса, М. Кастельса, О. Тоффлера, М. Фуко, Ю. Габермаса та ін.

В цілому, можна зазначити, що в останні роки результати інтересу науковців до ідентичності, в залежності від аналізованого аспекту ідентичності та механізмів її формоутворення, самі собою згрупувалися в ряд блоків. В основному блоки представляють варіації роздумів щодо питань: «Що представляє собою ідентичність?», «Що стало основою проблем з ідентичністю?» й «Яким саме чином можна визначити масштаб проблем з ідентичністю?». Доволі скромним виглядає блок, в якій увійшли наукові розвідки присвячені соціально-філософському аспекту дослідження впливу кризи ідентичності на соціальні процеси в сучасному просторі, хоча в них присутній наголос на важливості подальших детальних і більш прискіпливих досліджень через доволі значимі та неоднозначні наслідки. В контексті зазначеного *метою* даної розвідки є представлення авторського погляду на кризу ідентичності як фон, на тлі якого, на межі ХХ–ХХІ ст., розгортається соціальна девіталізація особистості.

В функціонуванні суспільства Модерну, особливо починаючи з середини ХХ ст., ідентичність стала визначати практично усе, бо «ідентичність стає призмою, через яку розглядаються оцінюються та вивчаються багато важливих рис сучасного життя» [3, 176]. При особливій ситуації соціальної нестабільності, коли більшість соціальних категорій та норм, відповідно до яких людина визначала своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі та цінності, й виникає ситуація порушення механізмів ідентифікації. Тому, ще більшої актуальності

дослідження ідентичності набуває на початку XXI ст.: «проблематика ідентичності сьогодні стає настільки ж значимою, якою в свій час (століття тому) була проблематика безсвідомого» [6, 110].

Абсолютно точно можна відзначити, що проблема ідентичності не заявляла про себе допоки були стабільними орієнтири самовизначення. Новітня соціальна реальність, спираючись на принципи плюралізму та деструктурованого, ацентрічного соціального простору відкриває для людини нові перспективи та нові проблеми, одночасно, проголосивши стабільність, стійкість, передбачуваність та безперервність проблемами особистості. В результаті трансформацій, що час від часу стрясають новітній соціальний простір, питання ідентифікації та ідентичності перетворилося на обов'язкове для вирішення та таке, що вимагало індивідуальної відповіді.

Традиційним для наукової парадигми є положення, що поняття ідентичності в філософському дискурсі з'явилося завдяки працям Д. Локка та Д. Юма в зв'язку із процесом індивідуалізації. Об'єктом соціально-філософської цікавості феномен ідентичності став пізніше, через пов'язаність з питанням взаємостосунків між особистістю та Іншими. В цьому аспекті філософський інтерес перетнувся з соціально-рольовим напрямком досліджень Е. Еріксона, автора, який в 50-х рр. XX ст. представив науковій спільноті детальний аналіз концепту «ідентичність». Викладення Еріксоном власного бачення ідентичності було непослідовним, проте головна думка дослідника доволі конкретно означена: ідентичність є суб'єктивним відчуттям власної самототожності індивіда (групи) й, крім того, вона виступає в якості джерела енергії та наступності (спадковості) [8, 28]. Значимим моментом для наступних досліджень також стало виділення Еріксоном основних характеристик ідентичності, таких як: тотожність, цілісність, визначеність, спосіб розмежування селфу з Іншим, самість, унікальність, безперервність в часі.

Цей ряд характеристик визначив подальший напрям майже всіх визначень ідентичності, представлених на даний момент. Так, наприклад, одна з останніх публікацій презентує ідентичність як «щось невидиме, невідчутне, навіть загадкове, але разом з тим те, що об'єднує людей та цементує великі людські колективи та співтовариства, що час від часу розпадаються» [6, 889]. Метою даної публікації не є детальний аналіз феномена ідентичності, тому не концентруючись на висвітленні концептуального різноманіття сучасних трактувань та в межах поставленої при написанні статті задачі щодо більшої зосередженості на ідентичності окремого індивіда, а не групи, узагальнимо й вкажемо: ідентичність виступає процесом перейняття індивідом з історично обумовленого соціокультурного простору актуальних характеристик, кожна з яких стає ключовою на певному етапі його життєвого циклу.

Взагалі ідентичність особистості представляє собою певну систему, що складається з двох підсистем. Перша – поєднує два блоки: соціальну ідентичність й персональну ідентичність (особистісний селф). З сутністю

персональної ідентичності розбирається виключно психологія, залишаючи соціальну ідентичність на розгляд соціології та філософії. Науковцями було доведено, що онтогенетично персональна ідентичність є вторинною стосовно соціальної. Формування соціальної йде шляхом використання вироблених в процесі соціальної категоризації понять. Якщо дотримуватися лінії запропонованої Х. Теджфелом та Дж. Тернером [10], то персональна й соціальна ідентичності є двома полюсами біполярного континууму. На одному полюсі персональна ідентичність, поведінка якої детермінується виключно шляхом самовизначення, а на іншому полюсі – соціальна ідентичність, поведінка, яка визначається приналежністю людини до різних соціальних груп. Е. Гідденс підтримав цю концептуальну позицію, додавши, що з одного боку біполярного континууму дислокується конформізм, а з іншого – зацикленість, замкнутість на собі [9]. Вибір форми поведінки здійснюється залежно від того, яка саме ідентичність актуалізується. Ці дві підсистеми знаходяться в тісній взаємозалежності, оскільки це не стільки різні форми ідентичності, скільки різні форми самокатегоризації в межах певного біполярного континууму – ближче до одного чи до іншого полюсу.

Можемо сказати, що соціальна ідентичність та особистісний селф зазнають постійних трансформацій не тільки через зовнішні впливи, але й через взаємовпливи, тож друга підсистема відображає взаємозв'язки та взаємовпливи між двома блоками першої підсистеми. Внутрішні зміни відбуваються з людиною протягом усього життя. В свою чергу вони детермінують зміни навколишнього середовища. Й так по колу. Крім вже вказаного, додамо, що особистісний селф знаходиться в динамічному взаємозв'язку зі станом суспільства, який наукові дослідження позначають як «середовищний зріз ідентичності» (place identity).

Також науковці наполягають на помилковості ігнорування темпоральної характеристики ідентичності, адже вона в більшості винна в орієнтації щодо шляху соціальної девіталізації особистості. Мабуть першим, хто визначав ідентичність як відчуття органічної приналежності індивіда до його історичної епохи був В. Бехтерев, який вказав, що індивід «представляє собою мільйони подібних серед змінюючих один одного поколінь» [4, 69], хоча пальму першості в відкритті ідентичності як типу міжособистісної взаємодії, характерної певній епосі, приписують все тому ж Е. Еріксону. Авторитетна російська дослідниця Г. Андрєєва, яка й дотримується доцільності введення поняття «часової ідентичності» (time identity), вказує на існування індивідів, які за власними темпо- та біоритмами не співпадають з історичним часом на який припадає їхнє життя й які переживають такий стан як кризу: «криза ідентичності визначається як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, шляхом яких людина визначає себе й своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі та свою цінність» [1]. Тобто, Г. Андрєєва вказує на існування в соціальному просторі певної кількості людей переконаних, що вони народилися не в той час, не в ту епоху.

Як було зазначено вище, проблема з ідентичністю особистості починається в момент, коли суспільство переходить в нестабільний стан. Втрата соціальної стабільності детермінує розвиток аномії, добре описаної Е. Дюркгеймом, Р. Мертоном та ін. Фактично аномія – це бездіяльність старої та нової систем цінностей, що тягне за собою різного роду аномалії в поведінці індивідів, відображаючи втрату сенсу та внутрішньої сили (інтересу) життя. В ситуації аномії стійкість ідентичності індивіда порушується через те, що людина частіше приймає рішення про ігнорування тих соціальних рекомендацій та норм, які існували до моменту падіння стабільності й яких вона дотримувалася беззаперечно й зосереджується на самовигаданих нормах.

Ідентичність особистості, хоча й є відносною стабільністю, інтегральним параметром, але її не можна звести до історично приписаних індивідові соціальних ролей, заданих один раз протягом життя. Потрапляння індивіда в екстремальну ситуацію, як це відбулося на межі XIX–XX ст. мало два варіанти для його розвитку: або його ідентичність була б повністю зруйнованою або кардинальним чином видозмінилася. Й те й інше означало одне – особистість, під тиском історичної ситуації, вимушено намагаючись сформувати нову ідентичність, затребувану модернізацією суспільства XIX ст., занурюється у спровокований зовнішнім хаосом внутрішній хаос, що пізніше означився як переживання кризи ідентичності. На початку XX ст. проблема з новою ідентичністю до кінця не була вирішена, й поволи накопичуючись, протягом як мінімум у трьох поколінь, таким чином, досягла піку загострення в 60-ті рр. XX ст., не отримавши вирішення й на початку XXI ст.

З певною долею умовності можна вважати, що ідентичність сама по собі є сферою, позбавленою наповнення, але здатною присвоювати зовнішній матеріал для побудови свого власного, мінливого тіла. Іншими словами, ідентичність людини є процесом самоконструювання й представляє собою результат складної взаємодії з існуючим соціумом, його темпоритмами, складовими та системою відносин людини з іншими людьми. Дуже часто наслідком такого самоконструювання стає ідентичність, яка представляє собою одночасне співіснування декількох протилежних стосовно один одному селфів. В деяких випадках така суперечлива комбінація позбавляє здатності до надання особою відповіді на зміну соціального контексту, в формі адекватної часові ідентичності, й тому людина опиняється серед представників «втраченого покоління» [2, 219].

Завдяки необмеженості отримання нових якостей сучасна людина, за словами Ж. Делеза та Ф. Гваттарі, здійснює «зборку» [5, 7] різнорідних селфів. Особистість завдяки цьому процесу перетворюється на систему, в якій вирує неприборкана та беззмістовна енергія, викиди якої можуть бути руйнівні для цілісності та самозбереження особи. Найбільш небезпечні «викиди» відбуваються коли індивід перебуває в стані проходження однієї з вікових криз. Враховуючи останні наукові тенденції можемо сказати, що

формування та розвиток ідентичності відбувається не лінійно і не рівномірно й може йти як в прогресивному, так і в регресивному напрямках.

Тут треба дати певні пояснення щодо можливості поєднання різних складових в ідентичності особистості. Г. Андреева дуже часто наводить в своїх публікаціях дві концепції західних дослідників, увагу яких було сконцентровано на розкритті механізмів формування соціальної ідентичності особистості та актуальність яких, в зв'язку з поширенням кризи ідентичності, не тільки не падає, але навпаки, постійно зростає [1]. По-перше, це концепція самокатегоризації (self-categorization) Дж. Тернера. Самокатегоризація дозволяє людині впорядкувати своє соціальне оточення й не тільки зайняти місце в одній з референтних груп (власне процес ідентифікації), але й досягнути ототожнення з нею (набуття ідентичності). Враховуючи, що людина може одночасно належати різним групам, то більш правильним є ведення мови про «множинність ідентичності», як це зробив А. Тешфел й концепція якого є співзвучною першій. Й це, по-друге. Проте множинність ідентичності зовсім не означає її порушення, а сигналізує про ускладнення, що можуть перерости в ряд проблем, якщо ідентичність перейде в категорію негативних.

До речі, концепція «множинності ідентичності» знайшла продовження ще в одній доволі цікавій теорії – в концепції «Patchwork-ідентичності» (М. Гусаковський, Х. Койп), за якою фрагментарність та динамічність суспільства, особливо швидкість отримання та зміни інформації, спричинили фрагментарність свідомості окремих індивідів, а тому актуальною метафорою людини стає «кляптикова ковдра». Відтак, головною задачею формування ідентичності в XX–XXI ст. є така: особистості, замість того, щоб підлаштовуватися, переймаючи від соціальної сфери все необхідне для ідентифікації, як це відбувалося в традиційному суспільстві, мусить сама себе вводити в певну систему координат, а після для особистості життєво важливим стає маніфестація ідентичності та її захист.

Отже, в XX–XXI ст. процес «зборки» ідентичності передбачає дві взаємопов'язані стадії: процес визначення ідентифікаційних орієнтирів та адаптація взятого за зразок до умов швидких темпів динаміки суспільства й процес самозбереження/самонаслідування заради збереження цілісності. При цьому той, хто буде здійснювати «зборку» постійно повинен тримати в полі зору те, що ускладнення соціального простору й зростання динамічності життя є факторами, що впливають на швидкість та якість формування ідентичності, а кризовість соціальна позначається на затягуванні кризи ідентичності та появі втоми від такого затягування.

Й ще одне. Людина не може жити в нескінченній кризі (як внутрішній, так і зовнішній), паралізуючій непередбачуваністю, людина жадає порядку, й, в першу чергу, зовнішнього. Затягування соціальної кризи та зростання проблеми з ідентифікацією тягне за собою перетворення особистості в функцію, а індивід, усвідомлюючи власне перебування на межі, з усіх сил, чинить опір такому перетворенню й намагається зібрати себе в єдине ціле.

Розрив сукупності ідентичностей, навіть її послаблення перетворює повсякденне оточення людини в ворожий та незрозумілий світ. Ситуація виходу з кризи ускладнюється через антиномію прагнень людини. З одного боку, людина, перебуваючи в кризі ідентичності, прагне до здобуття ідентичності й намагається зібрати в купу, щось, що в майбутньому стане прийнятною ідентичністю. В той же час, сучасна людина підсвідомо боїться стабільної, позитивної ідентичності, бо будь-яка ідентичність задає визначеність, виставляє кордони, й, відтак, виступає в ролі фактора обмеження свободи.

Саме тому в момент, коли «ми спостерігаємо мільйони людей, які безнадійно шукають власні тіні, споживають кінофільми, п'єси, романи й книги з психології в надії з їхньою допомогою встановити свою ідентифікацію» [7, 215], цілком закономірно, що знаходяться особи, які вихід з кризового стану бачать для себе в звільненні від усього, що пов'язано з соціумом й що вимагає напруження, давить, пригнічує й не дає спокою. Такий варіант не є соціально прийнятним, адже, індивід в стані кризи ідентичності не здатний роз'яснити причини власних дій, через непорозуміння з самим собою. Й це добре пояснюється, бо криза ідентичності особистості – це уламки саморозуміння, це ситуація, коли у індивіда ніщо ні з чим не пов'язано, й все існує автономно: думки, прагнення, бажання, потреби. У людини в такій ситуації виникає відчуття, що вона розсипалася на частинки й залишена наодинці з небезпекою.

В більшості випадків, криза ідентичності особистості у сучасників проявляється в депресії, апатії, в немотивованих агресії, жорсткості, в проявах надлишкової жаги влади, в різних формах аддикції та безпорадності, нігілізму та егоїзму, в експізімі, егофугізмі й топофобії. Результат – людина переживає постійне очікування нападу з зовні та вимушена надання відповідей про себе.

Криза ідентичності, таким чином, провокує поширеність в суспільстві межі XX-XXI ст. негативної автономії, дезінтеграції індивідів, розірваності у них ланцюга «минуле-теперішне-майбутнє», що проявляється у відсутності життєвих планів. Підсвідоме прагне індивіда до якоїсь структури, порядку, стійкості, провокує концентрування індивіда на внутрішньому світі та його впорядкуванні. Така концентрація провокує дистанціювання від соціуму й перетворює особу спочатку на маргіналізовану істоту, а після на соціально-девіталізовану. Соціальна девіталізація особистості означає дистанціювання від соціуму, через неможливість наведення ладу у його просторі, заради впорядкування індивідом простору свого світу. Проте через відсутність у більшості здатності до прогнозування результатів дистанціювання, індивід, намагаючись ревіталізувати та зберегти цілісність власного селфу, не усвідомлює наслідків таких дій. Тобто, соціальна девіталізація призводить до втрати особистістю соціально затребуваних та цінних якостей через що особистість трансформується в асоціальну істоту.

Отже, підводячи *підсумки* вкажемо таке. В ХХ ст., а, особливо, на межі ХХ–ХХІ ст., нестабільність соціальна стала фоном ситуації, коли індивід відчуває, що він поставлений під удар, що він в небезпеці чи загнаний соціумом в кут він не здатний мислити раціонально. В цей момент індивід занурюється в паніку від подібного стану й це стає підставою для розмов про кризу ідентичності особистості. Домінування кризи серед станів суспільства перетворює вихід з кризи ідентичності на титанічно складний, довготривалий, знесилюючий процес. Вдаючись до дистанціювання від кризового нестабільного соціуму, людина діє згідно інстинкту самозбереження, роблячи перший крок в бік соціальної девіталізації. Соціальна девіталізація особистості в контексті кризи ідентичності реалізує намагання постановки крапки в перманентній кризі ідентичності й є мрією про індивідуальне відродження-ревіталізацію, як відновлення внутрішнього порядку та заповнення внутрішньої порожнечі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. К вопросу о кризисе идентичности в условиях социальных трансформаций [Электронный ресурс] / Г. М. Андреева // Психологические исследования: электрон. науч. журн. – 2011. – №6 (20). – С. 1. – Режим доступа: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 11.11.2013).
2. Андреева Г. М. Социальная идентичность: временные и средовые компоненты / Г. М. Андреева // Психология личности в трудах отечественных психологов : [хрестоматия / сост.: Л.В. Куликов]. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2009. – С. 218–225.
3. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
4. Бехтерев В. М. Избранные работы по социальной психологии / В. М. Бехтерев– М. : Наука, 1994. – 400 с. (Памятники психологической мысли).
5. Делез Ж. Тысяча плато : Капитализм и шизофрения / Жиль Делез, Феликс Гватттари; [пер. с франц. и послесл. Я. И. Свирского; научн. ред. В. Ю. Кузнецов]. – Екатеринбург : У-Фактория, 2010. – 895, [1] с. : ил.
6. Кондаков И. В. и др. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху : культурологический, социологический и искусствоведческий аспекты / И. В. Кондаков и др. – М. : Прогресс-Традиция, 2011. – 1024 с.
7. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; пер. с англ.; вступ. ст. П. Гуревича. – М. : ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 784 с.
8. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис : пер.с англ. / Э. Эриксон ; общ.ред и предисл. А.В. Толстых. – 2-е изд. – М. : Флинта : МПСИ : Прогресс, 2006.– 352 с.– (Библиотека зарубежной психологии).
9. Giddens A. Modernity and Self-Identity : Self and Society in the Late Modern Age / Anthony Giddens. – Cambridge : Blackwell Publishing Ltd. – 2006. – 264 p.

10. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / Ed. by H. Tajfel. – Cambridge : Cambridge univ. press, 1982. – 223 p.

РЕЗЮМЕ

Н. Е. Доний Кризис идентичности как контекст развития социальной девитализации личности.

В научном дискурсе все чаще звучат голоса об отсутствии должного внимания к проблеме социального выживания человечества и увеличения количества лиц, розчарованных нестабильностью социального пространства и дезертировавших из него. Предлагается авторское объяснение роста количества социально девитализированных личностей, которые прибегли к данной поведенческой форме из-за затянувшегося кризиса идентичности.

Ключевые слова: идентичность, кризис идентичности, социальное пространство, социальная девитализация, аномия.

SUMMARY

N. E. Doniy Crisis of identity as a social context of social devitalization of personality.

In a scientific discourse increasingly voices about the lack of proper attention to the problem of social survival of humanity and the increasing number of persons disappointment instability of social space and deserters from him. The author's explanation of the increase in the number of social devitalized individuals who resorted to this form of behavior due to the protracted crisis of identity.

Key words: identity, identity crisis, social space, social devitalization, anomie.